

СЕКЦИЯ VI СЛАВЯНСКІЯ МОВЫ І КУЛЬТУРА Ў ПРАСТОРЫ І ЧАСЕ

АКТЫЎНАСЦЬ ЛІЧЭБНІКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ

А. М. Андрэйкавец

Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны», Рэспубліка Беларусь

Навуковы кіраўнік В. А. Ляшчынская, д-р філал. навук, прафесар

У сувязі з новай парадыгмай у лінгвістыцы, новымі падыходамі да вывучэння мовы ў апошні час найбольш важным з’яўляецца вывучэнне фразеалагічных адзінак (ФА), якія не толькі называюць, але характарызуюць, ацэньваюць і даносяць культурныя ўстаноўкі кожнага народа. Асабліва гэта стала відавочным з распрацоўкай новых метадаў вывучэння гэтых адзінак кожнай мовы, адным з галоўных сярод якіх з’яўляецца лінгвакультуралагічны метада, паводле якога культурная інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную канатацыю, утвараючы асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле азначэння расійскага лінгвіста, фразеолога, культуролога М. Л. Каўшовай, «культурна-моўнае значэнне» [1, с. 69].

Знаёмства з фразеалагічнымі багаццямі беларусаў дазволіла заўважыць значную колькасць адзінак з лічэбніковым кампанентам, а паводле заўвагі В. А. Ляшчынскай «толькі пэўныя тэматычныя групы становяцца, ці абіраюцца, кампанентамі фразеалагічных адзінак» [2, с. 25]. Нас уразіла, з аднаго боку, фразеўтваральная актыўнасць лічэбнікаў беларускай мовы (некалькі соцень ФА), з другога боку, параўнальна невялікая колькасць такіх слоў-лічэбнікаў (амаль два дзясяткі) як кампанентаў фразеалагічных адзінак, паколькі вядома, што свет лічбаў – бясконцы і разам з тым абмежаваны наборам адзінак, а ў складзе фразеалагізмаў маецца яшчэ іх абмежаванне ці адбор.

У складзе некалькіх соцень ФА беларускай мовы адзначаюцца наступныя кампаненты-лічэбнікі: *адзін, першы, два, другі, тры, трэці, чатыры, чацверты, пяць, пяты, шосты, сем, сёмы, восьмы, дзевяты, дзесяць, дзясяты, дваццаць, трыццаць, сорак, сто, тысяча, нуль, паўтара*. Аднак адны лічэбніковыя кампаненты надзвычай частотныя, напрыклад, больш сотні ўтворана ФА з кампанентам *адзін/адна/адно/адны*, больш за 30 – з кампанентам *два, тры* і інш. Частотнасць другіх абмежаваная, напрыклад, толькі 7 ФА зафіксавана з кампанентам *сто*, па 3 ФА – з кампанентам *дваццаць, сорак*, па 2 ФА – з кампанентам *восьмы* і *трыццаць*, па 1 ФА з кампанентамі *шосты, дзевяты* і *тысяча*. Паводле значэння адны кампаненты-лічэбнікі суадносяцца з колькаснымі, і такіх найбольш (*на адзін зуб, на два фронты, на чатыры вочы, за пяць пальцаў; на сямі вятрах*), менш з парадкавымі (з *першых крокаў, як пятае кола ў возе, сёмая вада на кісялі*), амаль адзінкавыя са зборнымі (*на сваіх дваіх*).

У большасці ФА кампанент-лічэбнік паводле будовы просты (*на два словы; ні ў пяць ні ў дзесяць*), у адзінкавых выпадках састаўны (*кругом сто дваццаць; на трыццаць два зубы*). І паводле колькасці выкарыстання кампанентаў-лічэбнікаў

у складзе адной і той жа ФА амаль ва ўсіх адзначаецца адзін, акрамя некалькіх з двума (параўн.: *зводзіць да нуля; на сямі вятрах; нуль без палачкі; у першых радах; як пятае кола ў возе; сёмая вада на кісялі і ні два ні паўтара; з пятага на дзясятае; тысяча і адна ноч*). І яшчэ адна важная адметнасць кампанентаў-лічэбнікаў звязана з захаваннем імі свайго лікавага значэння. Але не толькі і нават не столькі гэтым тлумачыцца актыўнасць і ў большасці частотнасць выкарыстання лічэбнікаў (пры гэтым першых дзесяці) у фразеалогіі.

Адбор лікавых слоў, ці лічэбнікаў, як асновы ўтварэння вобразаў фразеалагічных адзінак тлумачыцца іх існаваннем з глыбокай старажытнасці і той адметнай ролі, што нададзена чалавекам і ўласціва гэтым адзінкам мовы. Паняцце лічбы ўзнікла ў глыбокай старажытнасці і развівалася ў працэсе развіцця чалавецтва. Сэнс лічэння не проста ў нумарацыі аб'ектаў – ён сягае глыбей і становіцца адным са спосабаў бачання чалавекам свету, сябе ў свеце. У выніку лікі ў многіх культурах, розных рэлігіях валодаюць асаблівай сімволікай, з дапамогай сімволікі лікаў людзі спрабуюць апісаць свет, яго падзел, адносіны паміж рознымі яго фрагментамі, а таксама асаблівы характар кожнага з сімвалаў.

Так, калі сэння пры лічэнні кожны наступны лік набывае большую значнасць, то гэта не зусім так пры міфапаэтычным разуменні лікаў і іх паслядоўнасці пры лічэнні: больш значным тут становіцца не наступны лік лікавага рада, а кожны папярэдні. Ёсць лікі асабліва пазначаныя ўвагай народа, а ёсць і такія, што не пакінулі ў гісторыі культуры выразны след. Менавіта гэтым і ў пэўнай ступені тлумачыцца частотнасць ці адзінканасць іх ужывання.

Кожны лік меў свой лёс, сваю культуралагічную сферу ўжывання, свой зямны або касмічны рытм запатрабаванасці. Так, *шэсць* або *восем* рэдка фігуруюць у абрадавых кантэкстах і адпаведна ў фразеалогіі, а лічба *сем*, наадварот, пашырана ў фразеалогіі, паколькі ў многіх народаў лічба *сем* лічыцца лічбай дасканаласці. І ФА *на сёмым небе* перадае найвышэйшую ступень стану шчасця, радасці, узнеслага настрою чалавека (узгадаем пра сем купалоў неба, з якіх на сёмым жывуць багі, там рай). А ФА *сем патоў сагнаць; сем патоў выліць; да сёмага/дзясятага поту* служаць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра вышэйшую ступень затрачаных сіл пры выкананні якой-небудзь працы, дзякуючы сімволіцы лічбы *сем* як эталона мяжы.

Лічба *нуль* паводле яе сімволікі, якая была ўласціва гэтай лічбе яшчэ ў дафразеалагічны перыяд яе існавання, надзяляе адпаведнай сімволікай фразеалагізмы, якія служаць для абазначэння абсалютнага пачатку ці канца працэсу, справы (пачынаць з нуля; пад нуль), выступае сімвалам абсалютнай адсутнасці (*зводзіць да нуля*), нязначнага, нікчэмнага (*абсалютны нуль; нуль без палачкі; нуль увагі*).

Актыўнасць выкарыстання лічбаў *адзін, два, тры і чатыры* цесна звязана з сімволікай паняццяў няцотнасці і цотнасці. Беларускі фалькларыст І. Крук падкрэслівае, што «цотная колькасць усцешвала душу прадказаннем, што на рабоце і ў вучобе вас чакае поспех, няцотная была сведчаннем няўдачы, магчымай змены месца працы <..>. Цот – прадвесце спакою і добрага здароўя, няцот – знак магчымых сямейных спрэчак, ляянак і скасавання шлюбу» [3, с. 109–110]. Кожны з абраных лічбавых кампанентаў у складзе ФА захоўвае свае лікавае значэнне і асабліва сімвальнае значэнне, якім надзялілі іх нашы продкі, выконвае сваю функцыю, так як у традыцыйнай культуры беларускага народа кожная лічба мела сакральны сэнс: семантыка лічбаў цесна звязана з сімволікай такіх паняццяў, як дабро і зло, жыццё і смерць, няцотнасць і цотнасць, душа і цела чалавека, неба і зямля і інш., зразумець, як бывае не так проста сучасным носьбітам беларускай мовы.

Лічбавы кампанент *адзін* у беларускіх фразеалагізмах абазначае адзінства, цэнтр, пачатак, узор для падабенства, выяўляючы тым самым мінулыя ўяўленні аб гэтай лічбе (як *адзін* ‘без выключэння, поўнасьцю; абсалютна (усе)’; ‘дружна, аднадушна (рабіць што-н.)’; ‘зусім аднолькавыя і добрыя ў якіх-н. адносінах’; *адзін пры адным* ‘вельмі блізка, густа, шчыльна (сядзець, стаяць, знаходзіцца і пад.)’; *адзін у адзін* ‘зусім аднолькавыя і добрыя паводле якіх-н. якасцей’).

Лічба *два* ў беларускай фразеалогіі сімвалізуе парнасць, адсутнасць адзінства, раздвоенасць, супрацьстаянне, супярэчнасць, напрыклад: *на два франты; на два канцы; у два канцы* і інш.). У традыцыйнай культуры беларусаў адлюстравалася найстаражытнейшая агульначалавечая з’ява – двое, пара, што важна было для прадаўжэння людскога роду (*два боты пара* ‘абсалютна аднолькавыя, адзін не лепшы за другога’). У Піфагора лічба *два* – дыяда, якая сімвалізуе раздзеленую зямную сутнасць, а таксама смерць, яднанне, грэх (*ці грэх ці два* ‘паспрабуем, трэба рызыкнуць (адважыцца зрабіць што-н. пасля разваг, нерашучасці). Гэтая лічба паводле асацыяцыі звязваецца з негатыўным: канфліктнасць, стан цяжкасці ў выбары і інш. (*бабка надвое варажыла*).

У беларускай фразеалогіі лічба *тры* скарыстоўваецца найбольш для выражэння інтэнсіўнасці праяўлення чаго-небудзь, выражэння ўзрастання ступені якасці (*у тры пагібелі, у тры ручаі, у тры столкі, у тры шыі, лупіць тры скуры, гнуць у тры пагібелі*). Гэта лічба лічыцца вельмі значнай, дзякуючы сувязі з указаннем на святую троицу (*тры чвэрці да смерці, блудзіць у трох соснах, за трох дурных, да трох не гавары*).

А вось лік *чатыры* з глыбокай старажытнасці адлюстроўвае статычную цэласнасць, ідэальна ўстойлівую структуру, такую як чатыры бакі свету, чатыры пары года, чатыры канечнасці жывел і інш. Менавіта гэта і было асновай для скарыстання і адбору лікавага кампанента *чатыры* пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Так, міфапэтычнае ўяўленне пра лік *чатыры* вызначае выбар гэтага кампанента для ФА з *усіх чатырох* для перадачы хуткасці руху, абраўшы правобраз бегу жывёл увогуле ці каня як свойскай жывёлы для беларуса. Лікавы кампанент ФА ў *чатырох сценах* у пэўнай ступені захоўвае свае лікавае значэнне, а разам з лексемай-кампанентам *сцяна* выступае ў якасці эталона абмежаванай прасторы (параўн. чатыры пары года – гэта гадавы цыкл, чатыры бакі свету – сусвет і інш.) ці *на ўсе чатыры бакі /стараны* ісці, адпускаяць ‘у любое месца, абы-куды, куды захочацца’ і інш.

Свая сімволіка ўласціва лічбе *пяць*, што звязана з пяццю органамі пачуццяў чалавека, з пяццю пальцамі на руцэ і інш. А рукі – асноўны сродак выканання ў асноўным ручной працы ў мінулым. Гэта дае падставы меркаваць пра яўную сувязь і выток ФА ведаць, вывучаць як *свае пяць пальцаў* ‘вельмі добра, грунтоўна, да дробязей’, якая набыла статус ФА-эталона самай высокай ацэнкі ведаў, здольнасцей чалавека, альбо ФА *за пяць пальцаў* не купіш, не дастанеш ‘без грошай, пры безграшоўі’, якая перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адсутнасць грошай.

Лічба *дзесяць* валодае шырокім спектрам сімволікі, якая і паслужыла яе адбору для ўтварэння ФА. Гэта ФА *ні ў пяць ні ў дзесяць* паводле прадуктыўнай мадэлі ўтварэння ФА (параўн. *ні мяса ні рыба* і інш.) ці з *пятага на дзясятае, праз пятае на дзясятае*, што даводзяць аб неадпаведнасці ні аднаму (*пяць* як эталон цэласнасці), ні другому (*дзесяць* сімвал завершанасці, парадку) і служаць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра недарэчнасць, нядбаласць, даводзяць пра бязладнасць выканання чаго-небудзь на аснове пераскоку пры лічэнні. А ФА *за дзясятай гарой* вобразна перадае эталоннае вымярэнне аддаленасці праз сімволіку неабмежаванай колькасці.

Такім чынам, актыўнасць лічэбнікаў, а сярод іх найперш лікаў ад нуля да сямі, перавага простых пры ўтварэнні фразеалагізма тлумачыцца іх адборам, які абавязаны ролі лікаў, іх сімваліцы, што была ўласціва ім з глыбокай старажытнасці. І гэтую скрытую культурную інфармацыю, дадатковы культурны змест, выпрацаваныя культурныя каштоўнасці народаў свету сёння даносяць нам утвораныя з лічэбнікавымі кампанентамі фразеалагізмы, якія патрэбна прачытваць як тэксты.

Літаратура

1. Ковшова, М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книж. дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
2. Ляшчынская, В. А. Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асвятленні / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2019. – 250.
3. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск : Ураджай, 2000. – 350 с.